

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՔ Եւ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿՈՐՈՒՏԸ

Հարություն Մելիմյան

Ապրիլ 2009-ը հարիսկերորդ ամեակն է Ատանայի կոտորածին, որուն զիհ գացին Ատանայէն եւ շրջակալիքն չուրջ 30,000 հայեր: Ասիկա 1894-96 Համիտեան ջարդերէն ետք եւ Սուլթան Համիտի զահիրնկեցոյթենէն ետք սանձազերծուած առաջին լայնածաւալ կոտորածն էր, որ տեղի ունեցաւ 1909-ի Ապրիլին: Իթթիհատականները, որոնք Յունիս 10, 1908-ին «Ազատութիւն եւ հաւասարութիւն» լօգունգներուն ներքոյ կայսրութեան ժողովուրդները ոգեւորելով տիրացած էին իշխանութեան, սկզբնական շրջանին ձեւացուցին թէ իբր իրենք հայ եւ թուրք ժողովուրդներու եղբայրութեան ջատագովն են, ինչը զայրոյթ եւ ատելութիւն յառաջացուց թուրք ծայրահեղականներու քով, որոնք ապրիլ 1909-ին կազմակերպեցին Ատանայի կոտորածը: Մինչեւ ամսուան վերջը, զոհուածներուն թիւ հասաւ 30,000-ի, իսկ ինչո՞ւ յատկապէս Ատանան ընտրուեցաւ անխնայ կոտորած իրազործելու որպէս վայր: Բազմազգ Ատանայի մէջ, որ կողը-կողը կապրէին՝ Հայեր, Թուրքեր, Հոյներ, Մակերտչուացիներ եւալին: Հայերը ունիին ծաղկուն գիտեր եւ բարգաւաճող տնտեսութիւն, որը նախանձի եւ ատելութեան առիթ հանդիսացաւ տեղույն թուրք ազգայնամոլներուն քով: Ատելութեան զիհ դարձաւ ոչ միայն հայ ազգաբնակչութիւնը, այլ անոնց ինչքն ու ունեցուածքը:

Հայերս կը սպաննուիին ամէն ուր՝ գիտերուն, քաղաքներուն, իրենց արտերուն մէջ: Գործնարար շատ յատակ էր թուրքերուն համար. հայերուն անուանացանկը գտնել, սպաննել բոլորը, դիակները հաշուել, գտնել պակսող անձերը, զանոնք եւս ոչնչացնել, անունները ջնջել ցանկէն, այրել փաստաթուղթերն ու տիրանալ անոնց ինչքերուն: Թուրքերը նոյնիսկ ոչնչացուցած էին հայերուն բոլոր դրամատնային փաստաթուղթերը, որպէս զի ջարդելին ետք ոչ ոք կարենար իր իրաւունքը պահանջել: Այսպիսով՝ զրկելով հայութիւնը իր ամէն տեսակի սեփականութիւններէն եւ ձերբազասուելով անոնցմէ:

Ատանայի մէջ կատարուած վայրագութիւններուն դէմ պայքարիլը անկարելի եղաւ փոքր գիտերու մէջ, որ հայերը վայրագօրէն մորթուեցան: Երկու զրեթէ ամրողութեամբ հայաբնակ գիտաքաղաքներ՝ Հաճին ու Տէօրթէօլը միայն կրցան պայքարի եւ խուսափի անտարակոյն կոտորածէն: Անոնց տասը հազար հայ բնակչութիւնը հերոսարար կրցաւ հեռու պահել եօթ հազար թուրք գիտեալ խուժանին, որոնք շրջապատած էին շրջանն ու անջատած ջուրի մատակարումը:

Ատանայի կոտորածը ի յայտ թերաւ Իթթիհատականներուն իսկական դիմագիծը, որ ազատութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն լօգունգներուն տակ բացայատուեցաւ Օսմանացիներու իսկական թշնամական կեցուածքը քրիստոնէական փոքրամասնութիւններու եւ անոնց լայնամիտ ու յառաջինական գաղափարներուն հանդէպ: Կայսրութեան մէջ հակառակ սահմանադրական կարգի վերականգնման, վայրագութիւններու որուականը վերստին յայտնուեցաւ, այս անգամ պետական ուժի կառուցուած տեսքով:

Իթթիհատ Վէ Թարաքքէ (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) երիտասարդ Թուրքերու վարչակազմը թէեւ առ երեսոյթ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն կը քարոզէր, սակայն ըստ էութեան ան փոքրամասնութիւններու հակառակ էր: Երիտասարդ Թուրքերու ծածուկ նպատակն էր ձուլել ոչ-իսլամ տարրերը եւ համաթրքական հսկայ կայսրութիւն մը ստեղծել: Այդ պատճառով էր որ երբ 1909-ի Ապրիլ 1-ին թուրքերու առաջին յարձակումը սկսաւ Ատանայի հայկական թաղերուն վրայ, թուրք ոստիկանութիւնը միացաւ խուժանին եւ մասնակցեցաւ ջարդերուն: Անտարակոյն, Իթթիհատականներ լոելեան իրենց հայ-

նութիւնը տուած էին Աստանայի Կոտորածին նկատմամբ: Երեւոյթները փրկելու համար էր, որ անոնք դատապարտեցին պատահած աղետը: Եթի հայ եկեղեցական և աշխարհական դեկափարներ իրենց բարկութիւնը յայտնեցին և իրենց բողոքի ձայնը բարձրացուցին, անոնք ուրացան ջարդարարի դերը և հանաձայնեցան քննիչ յանձնախումբ մը նշանակել՝ ատենապետութեամբ երեսփոխան Յակով Պապիկեանի: Պապիկեանի տեղեկագիրը դրժբախտաբար լոյս չտեսաւ, քանի որ տեղեկագիր պատրաստող հայ երեսփոխանը առաւոս մը իր ննջարանին մէջ անյատ պայմաններուն մէջ խեղդամահ գտնուեցաւ:

Աւելի ոչ, 1909 թ-ի Յուլիսի 17-ին, թորքական իշխանութիւնները հեռազիր-նամակ մը կը ստանան, ստորագրուած զանազան եկեղեցականներու կողմէ, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր.

Աստանայի ու շրջակայքին մէջ, առանց հիմնաւոր պատճառներու, մարդիկ ու սեփական ստացուածքներ ահաւոր վնասի կ'ենթարկուին: Քրիստոնեաներուն հոն մնալու և ապահովութեան հարցը զինուորական դատարանի խնդիրն է: Մենք յուսահատ ենք, քանի որ ոճազործները բացարձակապէս չեն դատապարտուիր, հետեւաբար, իրենց անպատճելիութիւնը աւելի կը ոգեստրէ չարագործները: Պետութիւնը հակասակը՝ ոճազործներ կ'որսայ, որոնք իսլամ, տգես ու աղքատ զիւղացիներ են ու անոնցմէ կը պահանջէ իրենց տուած հրահանգներուն հետեւիլ և անոնք ալ անզիտակցարար ոճիրներ կը գործեն: Փոխարենը անմեղ Հայերն են, որ զրապարութեան կամ պարզապէս ինքնապաշտպանութեան արդիւնքին մէջ կը դատապարտուին: Զինուորական դատարանը դժբախտաբար յանցաւոր կը գտնէ զանոնք: Այս պարագային որո՞ւ կրնանք դիմել ու պատմել մեր վատ կացութեան մասին: ինչպէս կրնանք մեր անօգնական ժողովուրդին հանգիստը ապահովել:

Ի սէր Ասսուծոյ, խոճացէ՛ք:

-Սուրիոյ Կաթողիկէ Պատրիարքի ներկայացուցիչ: Գլխաւոր քահանայ՝ Հայր Ֆիլիփոս
-Բողոքական եկեղեցական պետ՝ Համբըրսալմ

-Հայ կաթողիկէ եպիսկոպոս՝ Եպիսկոպոս Պօղոս

-Սուրիոյ Լուսաւորչական Պատրիարքի ներկայացուցիչ՝ Հայր Մանսուր

-Ցոյն Կաթողիկէ կղերական պետ՝ Հայր Իլիաս

-Հայկական եպիսկոպոսական ներկայացուցիչ՝ Հայր Արաս

-Քիլտանիներու Պատրիարքի ներկայացուցիչ՝ Հայր Ստեփան

Յունիս 17.1909

- 10 -

- **Պոլսոյ Առաջնական կ'ըսէ:**

Թուրքական Խորհրդարանի նախկին անդամ Զոհրապ, եւ հայոց պատրիարքարանի խառն ժողովի անդամ Մարտիկեան ինձի կուգան ըսկով թէ՝ նոյնիսկ Աստանայի 1909 թ-ի սարսափելի կոսորտածը ներուեցաւ թուրքերուն ու մեղքը իին վարչակարգին վերագրուեցաւ: Յետազայ հանգամանքները հայերուն ստիպեցին դառնօրէն զղալ իրենց դիւրահաստութեան համար: Փիլտերը առաջուայ պէս կը բալանեն, կը բնաբարէն ու կը սպանեն անպաշտպան հայ բնակչութիւնը, իսկ թուրքերուն վարչութիւնը երկերեանիօրէն ներկայ կըլլայ այդ բոլոր սարսափելի իրադարձութիւններուն՝ ոչ մէկ միջոցի չղիմելով ատոնց առաջքը առնելոյ համար ... Կումբանան նոր ջարդերու մասին չարագուշակ լուրերը ...

Հայոց զաւաներուն մէջ բարենորդումներու մասին հոչակագիրը, որ հրապարակեց

Սովորական Ապսուլ Համիտ 1895 թ-ի Հոկտեմբեր 20-ին՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսայի ու Անգլիայի ճնշման տակ, մնաց որպէս մնած տառ ...

Անկասկած, Աստանայի Կոստրովը, նախափորձը դարձաւ Երիտասարդ թուրքերու համարդուրանական քաղաքականութեան: Քանի մը տարի ետք՝ հայկական Մեծ Եղեռնը, լրումը պիտի ըլլար իրենց կանխամտածած ցեղասպանութեան, որով կը յուսային լուծել Հայկական հարցը:

Դժբախտաբար, մեր եկեղեցական եւ աշխարհական ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը միամտաբար խարուեցաւ կեղծաւոր եւ նենգամիտ Իթթիհատական Երիտասարդ թուրքերէն եւ չլրցան նախատեսել վերահս վտանգը:

• Արևմտահայոց Պատրիարք Յովհաննու Արքեպիսկոպոս Արշարունին՝ Կաթողիկոս Գէորգ Սուրբնեանին:

Կը սպասէինք ազգութին եւ լի յոյսով, որ Օսմաննեան սահմանադրութեան հոչակումն ետքը, որ քանի հայոց արեամբ ողողուած բռնապետական նախորդ դրութիւնը, այլևս վերջ գտնեն այդ անլուր չարիքները, սակայն, ցաւոք սրտի, կը հարկադրուինք հաստատելու, որ հայոց նկատմամբ որեւէ նպաստաւոր փոփոխութիւն չեղաւ, եւ Աստանայի ահաւոր կոստրածով սկսաւ այնպիսի նոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամէնուրեք նորանոր չարագործութիւններ ...

Ըստ սովորականին, դարձեալ խոստումներ եղան ազդու հրամաններ ուղղելու գաւառական իշխանութեանց, պատժելու եւ զայելու չարագործները, հրամաններ, զորս փութացինք հաղորդել մեր առաջնորդարաններուն, եւ սակայն ի պատասխան Մուշկին, Բաղէշէն եւ Սղերդէն գումար հեռագիրներ հասաւ մեզի, նոր ի նորոյ ծանուցող, թէ ոչ մէկ գործադրութիւն տեղի ունեցած է, թէ վիճակը կը շարունակուի եւ թէ ժողովուրդը նոյնիսկ ընդհանուր կոստրածի վտանգին մատնուած է:

Երբ Թուրք խուժանը հայկական թաղերու վրայ յարձակում գործեց 1909-ի Ապրիլ 1 թուականին, հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին: Այդ ատեն, Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը անզիշական հիպատոսին մշօնորդութիւնը խնդրեց որ, խռովութիւններուն վերջ դնելու համար, հայերը իրենց գէնքերը յանձնեն կառավարութեան: Հիւպատոսը իր տխուր առաքելութիւնը կատարեց եւ հայեր յանձնեցին իրենց գէնքերը:

Թքարկան չարդերը շարունակուեցան եւ Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը գործնապէս չմիջանուեց: Արդինքը ահաւոր եւ եկեղեցական եղաւ: Աստանայի նահանգին մէջ տարրեր քաղաքներու, գիւղերու եւ առաններու մէջ մօտաւրապէս 30,000 անմեղ հայեր զոհ գացին: Եկեղեցիներ, դպրոցներ, բարեսիրական եւ մշակութային կեդրոններ քանդուեցան: Բազմաթիւ որբեր եւ որբեւայրիներ անպատսպար մնացին:

• «Թիֆլիսեան Թէրթիկ»-ը իր 1909թ-ի 93-րդ թիվին մէջ կը հաղորդէ.

Կ. Պոլիս, 26 Ապրիլ, 1909 թ.

Թէրթերը Աստանայի, Անտիոքի եւ Սուրբոյ զանազան վայրերու մէջ եղած սարսափելի կոստրածներու մանրամասն նկարագրութիւնները կու տան: Ըստ հաշուառումներուն, 35,000-էն աւելի մարդ սպաննուած է եւ տասնեակներով զիւղեր այրած ու աւերուած են: Աստանան բոլորութին ոչնչացած է ... վարչական կեդրոն, բամպակի ու հացի աշխոյժ առեւտորիք քաղաք Աստանան...

1909 թ-ի Ապրիլ 1-ի երեկոյեան, Աստանայի փողոցներուն մէջ խւամները խիստ անբարեւացակամ ու կրուարար տրամադրութիւններ կը դրսեւուեն: Թուրքական թաղերէ պատահաբար անցնող հայեր, կը սպաննուին ... լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի եւ հայերը արագ կը զցեն իրենց խանույթներն ու արհեստանոցները: Մարդիկ կը պատրաստուին իրենց տուններուն մէջ: Առաւոտ կանուխ կը սկսի խուժանին յարձակումը զոց

Հարություն Սելիմյան

խանութներուն վրայ:

Գործողութիւնները ամվլիկա միայն հայերու խանութներն է որ կոչնչացնեն, յատակօրէն զանց առնելով խլամներուն ունեցուածքը:

Խանութներէն՝ կարգը տուններուն կը հասնի ... կը յարձակին կացիններով, մահակներով ու զենքերով և կը կոսորեն մոլուցրով, առանց խնամելու: Եփոթած ու խելակորոյս հայերը պաշտպանութեան կը դիմեն իրենց նտերիմ խլամներուն, նաեւ յատուկէն երոպացիներու ... անոնք, որոնք զենք ունին, մոռնալով խանութ ու սեփականութիւն, հայկական թաղամասերու մէջ դիրքեր կը գրաւեն ու ինքնապաշտպանութեան կանցնին: Յաջորդ օրը ասոնց վիճակը կը վատքարանայ դրացի հայկական գիղերն ու ազարակներուն աերումով, որիկ 5-7 հազար կին ու երեխայ կու զան քաղաք՝ Աստան:

1909 -ին, Կիպրոս ընտանիքը ականատեսը կ'ըլլայ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած Հայկական կոսորածներուն, որոնց մասին աւելի ուշ Հելէն Կիպրոս, Ամերիկացի հեղինակ ու թղթակից, 1917-ին գիրք մը կը գրէ Թարսուսի Կարմիր Գորգերը խորագոռվ, որ իր նամակներու հաւաքածոն է, ուր մանրամասն կը նկարագրէ այդ օրերու դէպքերը: «Կրակոցները սկսան ու շարունակուեցան ամբողջ օրը: Հրացանաձգութեան ձայներուն հետ միատեղ, կը լսուին մեռնողներուն աղաղակները:

Շատեր վիրաւորուած էին. մեծ մասը իրենց ամուսիններն ու երեխանները կը փնտրէին ու չին գտներ: Տղամարդիկ իրենց տկար կիմները կրնակներուն վրայ շալկած, հոգնած երեխաններ չափահասներուն հետ դժուարութեամբ կը փորձէին քայլ պահել: Խումբերը լեցուն էին տարեցներով, հիանդներով, անդամալոյներով ու անօգնականներով, որոնք այս բոլորով հանդերձ, Աստուածատուր ուժով մը օժտուած ըլլային կարծես:»

Երեք օր ու գիշեր կոսորածն ու աւերածութիւնը քաղաքը դժխային խառնարանի կը վերածեն: Կոսորած, իրդեհ, թալան, կին-երեխայ, մեծ ու պատիկ ... մղձաւանջը կը շարունակուի, իսկ իշխանութիւններուն միակ օգնութիւնը կ'ըլլայ սպաննուած հայերուն դիակները սայլերուն վրայ բարձրելն ու գետը թափելը...

Ապրիլի 14-ին, իրածգութիւն կը սկսի հայկական թաղամասի բոլոր կողմերէն: Հրդեհի խոշոր կրակէ լեզուները կը լափեն քաղաքը, իսկ տեղական դեկալարութիւնը հրշէներու միջոցաւ ոչ թէ ջուր, այլ նավթ կը լեցներ քարաշէն տուններուն, եկեղեցիներուն ու դպրոցներուն շորջ ...

Քաղաքը կաներուի, կը կողոպսուի, բնակիչները կը սպաննուին ... Աստանայի կոսորածը ազդանշան էր կարծես, որ կերպունէն տարածուեցաւ ու հասաւ զատարին խորերը... Աստանա քաղաքին մէջ հրոյ ճարակ դարձած են 1190 տուն, 6 եկեղեցի և հայկական մեծ շուկան:

Աստանայի Կոսորածը մեծ կորուստներ պատճառեց Կիլիկիոյ բովանդակ հայութեան: Հայ երեք յարանուանութիւններն ալ մեծ կորուստներ ունեցան: Բայց բաղդատարար աւելի մեծ եղան Կիլիկիոյ շրջանի Հայ Աւետարանականութեան կորուստը, Կիլիկիոյ Հայ Աւետարանական եկեղեցիները, հաստատութիւնները եւ կազմակերպութիւնները կորսնցուցին իրենց հոգեւոր եւ աշխարհական դեկավարներ 50 առ հարիւրը: Օսմանիէ քաղաքին մէջ, Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ Ապրիլ 14-ի արշալոյսին իրկիզուեցան 7 հոգեւոր հովիսներ եւ 4 աշխարհական դեկավարներ: Երեք այլ վայրերու մէջ անգթօրէն սպաննուեցան 13 այլ հովիսներ եւ 9 այր եւ կին եկեղեցական պատուիրակներ եւ երկու ամերիկացի միսիոնարներ:

Այս աղէտը կը զուգադիպէր Կիլիկիոյ Հայ Աւետարանական Միութեան 1909-ի տարեկան համաժողովին: Նախապէս որոշուած էր այս համաժողովը Մարաշ գումարել Յունիս ամսուն վերջաւորութեան: Բայց որոշ նկատումներով, ժողովին վայրն ու թուականը

փոխուեցաւ: Որոշուեցաւ համաժողովը գումարել Աստանա քաղաքին մէջ 1909-ի Ապրիլի կիսուն:

Կիլիկիոյ տարբեր քաղաքներէն ճամբայ ելած էին պատուիրակները դէպի Աստանա: Այնթապի եւ Մարաշի կողմներէն մեկնող կարաւանները Ապրիլ 13-ի երկեղեան, Օսմանիյէի մէջ իրար հանդիպեցան այն յոյսով որ յաջորդ օրը ճամբայ պիտի ելիկն դէպի իրենց ժամադրավայրը: Բայց այդ քստմնելի զիշերը, թորք ոճրագործներու ոհմակը յարձակեցաւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ շենքին վրայ, ուր օթևանած էին Սիութեան պատուիրակներու մէկ մասը, եւ կրակ տալով շենքին ամեն կողմներէն, իրկիզեց անմեղ անձեր: Միս քաղաքներէ ճանապարհի վրայ գտնուող Եկեղեցական եւ աշխարհական պատուիրակները անխողորդն խոշտանքուեցան ու սպաննուեցան երեք այլ վայրերու մէջ՝ Զայզը Աղզը, Սայ Կիչիս եւ Համիտիլ:

- Մէջքերենք Կարապետ Գ. Տաղեանի 1917-ի Նյու Եօրքի Ալֆրէտ Համալսարանի մէջ տուած դասախոսութենէն:

«Երբ կը շրջէի երկրի այն մասին մէջ, որ ջարդերը տեղի ունեցած էին, շատ մը մարդկային կմախքներ տեսայ հոս ու հոս: Գիտերէն մէկուն մէջ, կանգ առի հանգիստի համար, ու թշենիի մը տակ նատեցայ ... դիմացս այրած բողոքական Եկեղեցի մըն էր, ուր տապը կողերականներ համաժողովի մեկնումի իրենց ճամբուն վրայ, նոյնպէս այրած էին: Համալսարանի դասախոսներէն մին ալ այդ խոմքին մէջ էր, զիս տարին այն հայկական Եկեղեցին, որ 250 մարդ այրած էին, պատերուն վրայ դեռ կարելի էր մարդկային ճարպին հետքերը տեսնել»:

- Ստորեւ կը գտնէք նահատակներուն անունները, պաշտօնավայրերը եւ իրենց նահատակութեան վայրը:

Օսմանիյէի մէջ նահատակ Հովհիներն էին:

Փրոֆ. Սարգսի Լեւոնեան - Այնթապի Կեդր. Թուրքիոյ Գոլէճին ոստոցապետը, Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան- Հովհի՝ Սեւերեկի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Վեր. Նազարէթ Հեղինեան- Հովհի՝ Մարաշի Հայ Աւետ. Երրորդ Եկեղեցւոյ, Վեր. Զաքարիա Պետրոսեան- Հովհի՝ Ուրֆայի մօս Կարմուճի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Վեր. Ներսէս Գույումճեան- Հովհի՝ Ուրֆայի Ասորի Բողոքական Եկեղեցւոյ, Վեր. Սեղրակ Էքմէքեան- Հովհի՝ Ուրֆայի Հայ Աւետ. Առաջին Եկեղեցւոյ:

Չայքր Աղզը կոչուած վայրը (Օսմանիյէի եւ Համիտիյէի մէջտեղ) նահատակ Հովհիներն էին.

Վեր. Յակոբ Գունտարճեան- Հովհի՝ Հասանպէյլի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ, Վեր. Ստեփան Յովհաննեսեան- Հովհի՝ Խառնի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Թագուր Յակոբեան- Հովհի՝ Պաղչէի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Կարապետ Քիսիկեան- Հովհի՝ Օսմանիի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ:

Սայ Կէչիտի մէջ նահատակուեցան.

Պատ. Լեւոն Սողոմոնեան- Հովհի՝ Համայն Հայ Աւետ. Երկրորդ Եկեղեցւոյ, Պատ. Ասատոր Թօփալեան- Հովհի՝ Ֆէքէի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Մելիսոն Մալեան- Հովհի՝ Սիսի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Արտաշէս Պօյաճեան- Հովհի՝ Շարի (Կոմանա) Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Յակոբ Ալպարեան- Հովհի՝ Կապանի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, Պատ. Կոստանդին Սիյահեան- Հովհի՝ Կարս-պազարի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,

Համիտիկի մէջ նահատակուեցան.

Պատ. Մարգար Գալուստեան- Հովիլ՝ Համմիտիկի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,
Պատ. Յովակիմ Գայաեան- Հովիլ՝ Ալպուսթանի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ,

Հայ Աւետ. նահատակ հովիմերու հետ նաեւ նահատակուեցան երկու ամերիկացի միսիոնարներ՝ Վեր. Դամիկ Ռաճրը, Ատանայի շրջանի Ամերիկայի Անտարանչական կազմի ներկայացուցիչը և Վեր. Հենրի Մառլը, Հաճընի շրջանի միսիոնարը:

Օսմանեան դեկավարութիւնը բացարձակապէս հերքեց իր պատասխանատուութիւն կապուած Ատանայի մէջ կայացած Ամերիկացի երկու Միսիոնարներուն սպանննութեան հետ ու ըստ, թէ Հայերն էին որ սպանեցին Բողոքական Միսիոնարներ S.Ս. Բոներգ և Հենրի Մորը՝ « մինչ անոնք կ'օգնէին թուրք այրի կնոջ մը, իր այրուող տան կրակը մարելու:»¹

Աւելի ուշ, Օսմանեան կարծիքին հակադրուեցաւ ականատեսի մը՝ Ամերիկացի քահանայ Մթիլը Թրոպիկին (Պրոբլինէն) վկայութիւնը: Ան կը նշէր, թէ Միսիոնարները սպանուեցան « Մուլումաններու ծեռով, երբ կը փորձէին կրակը մարել, որ կը սպանար արգելք հանդիսանալ իրենց առաքելութեան:»

Ըստ Էլիզապէջ Ս. Ուէպի, որ նոյնական դպրոցին կողմէ Միսիոնար մըն էր, Վիճակը ահաւոր էր: « Շէնքին մէջ կիներն ու աղջիկները առանձին ու անպաշտպան էին, մինչ դուրս դաժան ոճագործներու խումբեր, որ դանակներ ու փամփուշներ կը կրէին Հայերուն դէմ օգտագործելու համար, նաեւ ջահեր անոնց տուներուն համար: »

Բաց աստի, նահատակուեցան 13 աշխարհական պատուիրակներ (9 այր և 4 կին): Անտարակոյս, ասիկա մեծ հարուած մը եղաւ Կիլիկիոյ Հայ Անտարանական Միութեան համար, որուն դեկավարութեան կէսէն աւելին բնաշնչուեցաւ:

Հրաշրով վերապրող հոգեւոր առաջնորդներէն մէկն էր Վեր. Համբարձում Աշճեան (1863-1938), հովիլ՝ Ատանայի Հայ Անտարանական Եկեղեցւոյ: Ինը այն բախտաւորներէն մէկը եղաւ, որ աղջտի օրերուն զոհը չդարձաւ թուրք բարբարոսութեան: Կոտորածէն ետքն ալ թէեւ թիրախ դարձաւ յարձակումի, բայց մազապուրծ ազատւեցաւ ստոյգ մահէն: Որպէս հետահայեաց, խոհեմ և հասուն եկեղեցական դեկավար՝ Աշճեան ընտիր առաջնորդութիւն հայութեց մասնաւրապէս իր վերապրոց համայնքի անդամներուն և ընդհանրապէս իր տագնապող և բարոյալքուած հայ հայրենակիցներուն:

Կոտորածին յաջորդող օրերուն Պատուելի Աշճեանը մեծ դէք խաղցաւ երբ Ատանայի հոգեւոր Պետերը ժողովի մը համար համախմբեց աղէտը դիմագրաւելու նպատակով, և այսպէս հոգեւոր Պետերու մարմին մը ծնունդ առաւ Աշճեանի ատենադպրութեամբ: Ան թրակցութիւններ կը կատարէր ամէնայն խոհեմութեամբ: Ան դիպուկ նամակներ ուղարկեց օրուան Թուրքիոյ պետական դեկավարներուն ու բանակցուիրիւններ կատարեց պետական պաշտօնեաներու հետ:

Վերոյիշեալ միացեալ ժողովներուն հետեւանքով ծնունդ առին հետեւեալ դրական կէտերը ի նպաստ հայ ժողովուրդին:

- 1) Միջ-համալիքային գործակցութեան սքանչելի մթնոլորտ
- 2) Արդիւնարեր հայ-թուրք յարաքերութիւն
- 3) Հայ դատի հետապնդում

1.Միջ-համալիքային գործակցութեան սքանչելի մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ: Աղէտին որպէս հետեւանք, հայ համայնքները մոռցան իրար հանդէպ ունեցած իրենց ան-

հաշտութիւններն ու սերտ կապեր հաստատեցին: Ամենաշատ վնասուածը Հայ Աւետ Եկեղին էր, հետեւարար, հայ Առաքելական Եկեղեցին իր Եկեղեցաշնորհ տրամադրեց իր քոյր Եկեղեցին ազնուօրէն որը օրինակ ծառայեց փոխադարձ համագործակցութեան: Կ. Պոլսոյ հրաժարեալ պատրիարք Եղիշէ Աքք. Դուրեանի և Մեծի Տաճակ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս S.S. Սահակ Խաչապյանի սիրոյ սերտ կապերը Վեր. Աշճեանի հետ սրտառուց օրինակներ հանդիսացան միջ- համայնքային գործակցութեան:

2. Կոտորածէն տասը ամիսներ ետք, Ատանայի նոր կուսակալ՝ Ճեմալ Պէյր հաշտութեան ճաշկերոյթ մը կազմակերպեց (Փետրուար 5- 1910-ին) ուր Վեր. Հ. Աշճեան իր ուղերձին մէջ բառ: «Ձեր ազնիս ներողամտութիւնը հայցելով կուզեմ հետեւեալ խնդրանքը ներկայացնել: Նախ, կը խնդրեմ մեր կառավարութեան չդատապարտէք ամբողջ ազգը գործուած ոճիրին համար: Զայն գործող սակաւաթի մարդիկն են միայն մեղանոր: Երկրորդ, պիտի խնդրեի մեր խալամ հայրենակիցներէն իրենց շահը չփնտռեն ուրիշներու կորուստին մէջ: Ատանայի աղէտին պատճառով մենք քրիստոնեաներս մեծ կորուստներ արձանագրեցինք: Արդեօք մեր խալամ հայրենակիցները այս դժբախտ պատահարէն վսեմացան թէ նուաստացան: Երրորդ, մենք անկեղծօրէն այս երկիրը կը սիրենք, եւ ի սէր Աստուծոյ արդարութիւն կը պահանջենք: ... Եթէ կը սիրէք ձեր հայրենիքը, եթէ կը սիրէք ձեր Աստուծոյ, այլեւս վերջ տուէք այսպիսի վարմունքներու, եւ համերաշխորհեամբ ապրինք եւ այս հայրենիքին տկարացման պատճառ չըլլանք ... մէկ նապատակով եւ մէկ սրտով այս նուիրական հայրենիքը ամրացնենք եւ փառաւորենք, որովհետեւ միութեամբ հաստատ կը մնանք, բաժանումով կիյնանք»:

3. Եկեղեցւոյ առաջնորդները պահանջեցին

- Յանցաւորներուն պատժուիլը
- Նիթական վնասից հատուցում
- Պաշտօնական յայտարարութիւն մը թէ հայերը գոհեր էին եւ ոչ յանցաւորներ:

Վերյիշեալ պահանջքները հեռագրով հաղորդուեցան Սովորանին, մեծ եպարքութեան եւ երեսփոխանական ժողովին: Այս բոլորին որպէս արդիւնք հազարաւոր ոճագործներէն պատժուեցան 50 հոգի, որպէս նիթական հատուցում կառավարութիւնը երկու առիթներով տուաւ 350,000 Օսմ. Ուսի, խսկ որպէս պաշտօնական յայտարարութիւն, մեծ եպարքու Հիսուսն Հիլմի Փաշան յայտարարեց թէ հայերը Ատանայի դէպին մէջ անմեղ գոհեր էին պարզապէս:

Դժբախտաբար, Երիտրուրքեր չընդունեցին իրենց դերակատարութիւնը Ատանայի Կոտորածին մէջ: Ճուատ Պէյ Ատանա Վիլայէթի նախանգապետի նախազահութեամբ, խորհուրդի նիստ տեղի կունենայ, ուր որոշում կառնուի պատժել հայերը (1909 ապրիլի 13,) ... ջարդեր տեղի կունենան զատկէն յտոյ, Ապրիլի 14,15,16-ին ... Ատանայի մէջ մէկ լօգունգ կը լսուք. «Սպաննել միայն հայերը»...»:

Երիտրուրք Բամայիլ Սեֆան հանդէս կուզայ հետեւեալ լիտի խօսքով. «Այն ինչ կատարուած է, դեռ անբարար է ու ամէն ինչ չէ: Մենք միայն կարձ դադար մը առած ենք, բայց դեռ կը տեսնենք, թէ ամէնը ինչով կատարտի ...»:

Ապրիլ 1909-էն - Ապրիլ 2009-ը հարիւր տարի: Այսօր հարիւր տարի ետք, մենք իրեւ համայնք եւ իրեւ ազգ՝ կանք ու կը մնանք, զոհի հոգերամութեան դուրս ելած՝ վերածնած ենք: Ատանայի Կոտորածին 100-ամեակը վերանորոգման տարեղարձ մըն է, մեր կորսուած իրաւոնքներու պահանջատիրութեան, մեր վերանորոգման, մեր կենսունակութեան եւ վերակերտման վճռականութիւնը վկայող հանգրուան մը: Միանգամայն, սոյն հա-

Հարություն Սելիմյան

բիրամեակը անցեալէն դասեր սորվելու դիպուկ առիթ մըն է ,թէ՝ մեր ազգային կենաւկան հարցերու մէջ միամիտ եւ պատրաճախաք չըլլանք, այլ միշտ իրատես եւ հեռատես, շրջահայեաց եւ իմաստուն: Օտարներու օգնութիւնը հայցենք, բայց օտարներէն փրկութիւն չսպասենք, որովհետեւ վերջին հաշուով մեր սեփական միջոցներով միայն կրնանք տիրանալ մեր իրաւունքներուն: Ուրեմն, անհրաժեշտ է միարան ու միակամ ըլլալ: Բաւարար չէ միասնակամութեան մասին տարին օր մը կամ հազուադիպ ոգեկոչման հանդիսարեան առիթներով միայն մտածել, այլ հարկ է զայն մեր առօրեային հետ շաղկապել, միասնական ճակատով թիկունք կանգնիլ հայ դատին:

Արդ, ոգեկոչենք Աստանայի Կոտորածին 100-ամեակը, յարգանքով խոնարիինք մեր նահատակներու յիշատակին առջեւ, բայց Աստուծոյ վրատահելով, ամբողջական յանձնառութեամբ, արժեւորենք մեր ներկան եւ անյողողող հաստրով քալենք դէպի ապագան:

Օգտագործուած Աղբիւներ

«Եսլամական Զարդերուն Զոհ Կ'երթայ Հինգհազար Կեանք», Նյու Եօրք Թայմզ,
Ապրիլ 21, 1909.

«Պրուրլինէն Մարդ մը Ականատես Կ'ըլլայ Միսիոնարի մը Սպանութեան»,
Նյու Եօրք Թայմզ, Մայիս 2, 1909.

«Կմմ մը կը Նկարագրէ Խոռվութիւն Աստանայի Մէջ», Նյու Եօրք Թայմզ,
Մայիս 3, 1909.

Վեր. Հ. Աշճեան. «Աստանայի Եղեռնը» Նիւ Եորք 1950, հատընտիր հասուածներ, էջ 108-112:

Տիգրան Խրլորեան, Ուկեմատեան, Պէյրութ, 1950 Հատոր Բ. 124-125

Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Աստանայի Եղեռնը եւ Գոնիայէ Ցուշեր, (Նիւ Եորք, Կոչնակ տպ., 1950) էջեր՝ 15-120

Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, Լուսաշալիդ (Պէյրութ. Ամերիկեան Տպարան) էջեր՝ 263-269.

Վեր. Կ. Պ. Աստանայեան, Յուշարձան (Ֆրէզնոյ, 1952), էջեր 330, 339

Գրիգոր Յ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Ձեյթուն (Նյու Եօրք, Կոչնակ տպ., 1934), էջ 929

Հայաստանի Կոչնակ (Նիւ Եորք, Կոչնակ տպ., 1938), էջեր՝ 81-82

Դոկտ. Յակոբ Չագմարձեան, Հայ Անտարաճական Շարժումը (Ֆրէզնոյ, 1985), էջեր 81-82

Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, Յիշատակարան 70-ամեակի Տօնակատարութեան (Լու Անձիլու, 193 6) էջեր՝ 17-53

Վեր. Պարգև Ն. Տարագճեան, «Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան», Զանասէր, Յուկիս-Օգոստոս, 1974, էջեր՝ 254, 259 Մեպտ. - Դեկտ. 1997 Էջեր՝ 365-37

Թիֆլիսեան Թերթիկ, 26 Ապրիլ, 1909.

Տիգրան Խրլորեան, Ուկեմատեան, Պէյրութ, 1950, Հատոր Բ.

Դասախոսութիւն՝ Կարապետ Գ. Տաղեանի, Ալֆրէտ Համալսարանի աշակերտու-թեանց, Նյու Եօրք, Փետրուար 21, 1912.

Հայերի Յեղապահութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում, Խմբագիր՝ Մ. Ք. Ներսիսեան, 1991, Երեւան.

Էմմա Կոստանդիեան, «Հարյուր Տարի Առաջ, Կամ ինչ դասեր քաղել Պատմությունից», «Ազգ Օրաթերթ», Ապրիլ 1, 2009.

<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a14.htm> հասուած «The Treatment of

Armenians in the Ottoman Empire» գիրքն, (փաստաթուղթեր ներկայացուած Viscount Bryce-ին.)

Կիպռնս, Հելեն Տիտնբորդ, Թարսուսի Կարմիր Գորգերը: Կնոջ մը զրառումները 1909-ի Հայկական կոստրածներուն . Նյու Եօրք:1917, Գլուխ 8, էջ: 115-116.

Դոկտ. Բախոն Տոնիք, 1909: Ottoman Archives related to the Adana Massacres, Սիստի,Աւստրալիա, 2008

Harutyun Selimyan

**The Massacre of Adana and the Losses of
the Armenian Evangelics**

Summary

This article shows the losses of the Armenian evangelics as a consequence of Adana massacres. The author presents the details of the Adana massacres, human and material losses, the pain and grief of the Armenian people; he exhorts not to be naive in essential national questions, on the contrary always to be realistic and long-sighted, reasonable and wise. The author advises to ask for help from the foreigners, but not to expect a salvation and to acquire rights by own means; to be united and to have will, to evaluate the present and to step towards the future with unshakable belief.